

Türk İslâm Dünyasında Vakıfların Yeri

Doç. Dr. İsmet MIROĞLU

Türk İslâm dünyasının en mühim sosyal dayanışma müesseselerinden biri olan vakıflar, kuruluşundan beri yüzyıllar boyunca yaşamış, günümüzde de mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

Kişinin, malını kendi mülkiyetinden çıkarıp menfaati insanlara ait olmak üzere temelli olarak dini, hayri veya ictimai bir gayeye tahsis etmesi diye tarif edebileceğimiz vakıf müessesesi, insanoğlunun şefkat, merhamet ve yardım etme duygularının bir mahsulüdür.

Gerçekte, dini-hukuki bir kuruluş olan vakıflar, insanlığa hizmet yolunda kültür ve san'atla yanyana yürümüş, onların yayılmasında, gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İslâm öncesi devirlerde de var olduğu bilinen vakıf müessesesi, gerçek anlamdaki gelişmesini İslâmiyetin yayılışından sonra yapmıştır.

Böylece Arap Yarımada'sından Orta Asya'ya, Orta Asya'dan Güney Afrika'ya Endülüs'den Endonezya'ya kadar uzanan geniş coğrafi sahada Türk ve İslâm cemiyetlerinin ictimai ve iktisadi bünyeleri içine kök salan büyük vakıf kuruluşları teşekkül etmiştir.

Ortaya çıkışından itibaren insanoğlunun düşüncesinde yeni ve engin ufuklar açan, beşeriyeti saadete eriştirmek için ilan ettiği yüksek esaslarla cemiyetin hem maddi hem de manevi hayatına yön veren İslâmın, müminlerin kalbine birlik, dayanışma ve yardımlaşma duygusunu işlemesi neticesinde, vakıf müessesesi bir İslâm müessesesi hüviyetini kazanmıştır.

"Bir kimsenin ölünce, amelî kesilir, amel defteri kapanır. Yalnız şu üç kimsenin amel defteri kapanmaz : Sadaka-i cariyesi, ilmi bir eseri, kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan" mealindeki Hadis-i Şerif vakfın gelişmesine büyük ölçüde tesir etmiştir. İslâm hukukunda vakıf, sadaka-i cariye den sayılmıştır. Bu suretle Türk-İslâm dünyasının her yerinde birer iyilik ve şefkat abidesi şeklinde doğmuş olan vakıflar, Büyük Selçuklulardan itibaren, hız kazanmış Anadolu Selçukluları, Danişmendîler, Anadolu

Beylikleri ve bilhassa Osmanlılarda çok büyük bir gelişme kaydetmiştir. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları zamanında ülkeyi bir uçtan öbür uca bağlayan büyük ticaret yolları üzerinde inşa edilen hanlar, kervansaraylar, yine muhtelif şehirlerde ve kasabalarda tesis edilmiş olan camiler, medreseler, mektepler, hamamlar, darüşşifalar, hastahaneler v.s. gibi kuruluşlar, hep vakıf yoluyla gerçekleştirilmiş kuruluşlardır. Bilhassa Selçuklu kervansarayları tam teşekküllü birer kuruluş olmak itibarıyla modern devrin sosyal hizmet veren müesseseleriyle boy ölçüşecek seviyede idi.

Vakıflar en büyük gelişmesini Anadolu Selçuklu Devletinin enkazı üzerinde Türk ve İslâm dünyasının bir sentezi olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar zamanında yapmıştır. Gerçekten **"İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olanıdır"** düsturunu rehber edinen Osmanlılar, her sahada olduğu gibi vakıflar sahasında da insanlığın ve memleketin hayrına muazzam ve kahçı eserler meydana getirmişlerdir. Dini, Milli ve insani ideallerden kaynaklanan vakıflar, Vatan müdafaası, milli duyguların canlı tutulması, dini ve milli kültürün gelişip yayılması için asırlar boyunca mükemmel bir şekilde hizmet vermişlerdir. Vakıf yoluyla tesis edilen sayısız eserler, muazzam Osmanlı ülkesini bir baştan öbür başa bir ağ gibi örmüştü. XVI. yüzyıl başlarında ve ortalarında yapılmış olan nüfus ve arazi tahrirlerinin neticelerini ihtiva eden defterlerden bazı rakamlar vermek mümkündür.

1530-1540 seneleri arasında yapılan tahrirlere göre yalnız Anadolu eyaletinde vakıf yoluyla 45 imaret, 342 cami, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye (tekke) ve hangah, 154 muallimhane, 1 kalenderhane, 1 mevlevihane 2 darül-huffaz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte idi. Bu müesseselerde 121 müderris, 3.756 hatip, imam ve müezzin ile 3.299 şeyh-zade, kayyum, talebe veya müteveli vazife görmekte, bunların maaşları ise vakıf gelirlerinden karşılanmakta idi.

Yine aynı tarihlerde Karaman eyaletinde va-

kıf yoluyla 3 imaret, 75 cami, 319 mescid, 45 medrese, 272 zaviye, 2 darulhadis, 31 darülhüf-faz, 4 muallimhane, 2 darüşşifa ve 14 kervansaray Rum eyaletinde ise 10 imaret, 93 cami, 218 mescid, 35 medrese, 275 zaviye, 13 muallimhane ve 17 kervansaray işletildiği bilinmektedir.

Tesis edilen vakıfların görmüş olduğu hizmetler birbirine nazaran oldukça değişti. Yukarıda zikredilenlerden başka, vakıf yoluyla su yolları su kemerleri, çeşme ve sebiller, yollar, kaldırımlar, aşevleri, dul ve yetim evleri, emzirme ve büyütme yuvaları gibi nice hayır eserleri inşa edilmiştir.

Bunlardan başka, öksüz kızlara cihaz verilmesi, borçlu olarak hapisanelerde bulunanların borçlarının ödenmesi, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, mektep çocuklarına gıda ve giyecek yardımı fakirlerin ve kimsesizlerin sevizelerinin kaldırılması, bayramlarda çocukların ve fakirlerin sevindirilmesi, kalelere, istihkamlara veya donanmaya yardımda bulunulması, kış aylarında kuşların beslenmesi hasta ve garip leyleklerin bakım ve tedavisi gibi pek çok insanî hizmetlerin temelinde yatan inanç, şüphesiz insanlara ve insan topluluklarına faydalı olan her işin ibadet gibi makbul ve efdal sayılması idi.

İslâmın iki mukaddes beldesi Mekke ve Medine şehirlerinde İslâm dünyasının her tarafından binlerce vakıf tesis edilmiştir. Bilhassa Osmanlı sultanlarının, Devlet adamlarının ve diğer hayırsever zevatın buralarda meydana getirdikleri vakıflarla her sene Osmanlı ülkesinden buralara ulaştırılan vakıf gelirleri, bütün İslâm dünyasının şükran hislerini kabartacak seviyeye ulaşmıştır.

Cami ve mescitlerle diğer ilim irfan yuvalarımızın yüzde doksan dokuzu vakıftır. Bugün İftiharla yadettiğimiz pek çok ilim, fen ve san'at erbabı bu müesseselerden yetişmiştir.

Din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün insanlığın hizmetine tahsis edilmiş ve insanların bedeni ruhi hastalıklarını tedavi etmek gayesiyle kurulmuş vakıf hastahaneler, darüşşifalar ve timarhaneler de önemli bir yer işgal etmektedir. Bu sağlık kuruluşları ile ilgili bazı vakfiyelerde bir takım ilaçların formülleri verilmekte, bu formüllere göre ilaçlar yapılarak hastaların tedavisinde kullanılması istenmektedir.

Sosyal hizmetler yönünden fevkalâde dikkate şayan vakıf müesseselerinden biri de imaretlerdir. İmaretlerin gayesi seyahatin meşakkati altında yorgun düşmüş olan yolcuların istirahatini temin etmek, din ve kültür birliğinin kurulmasını kolaylaştırmak, açlıktan ölmek tehdi altında kalan ümitsiz kimselere bir sığınak vazifesi görerek, dinî ve insanî vecibeleri en iyi bir şekilde yerine getirmektir.

Bu imaretlerden bir kısmı bünyelerinde mevcut darüşşifa tesisleriyle halka zamanımızın po-

liklinik ve hastahane hizmetlerini görmekte idiler. Bu hizmetler devrin en salâhiyetli tıp otoriteleri eliyle parasız olarak yapılırdı. İmaretler, yüzlerce yetime maaş bağlamak, binlerce fakirin karnını doyurmak bazı dul kadınları himaye altına almak, yetim ve fakir çocuklarını okutmak üzere mektepler açmak gibi hizmetlerle gerçekten Türk hayırseverliğinin taktirle yadedilecek birer şefkat abidesi hüviyetinde idiler.

Sultanlar, vezirler, paşalar, büyük devlet adamları ve servet sahibi kimseler tarafından vakıf yoluyla tesis edilen sayısız eserler, Türk-İslâm san'atının gelişmesinde de büyük rol oynamışlardır.

Şehirler arası ulaşımın sağlanması için pek çok yol, köprü ve kalelerin inşaaı, önemli ticaret yolları üzerindeki konak yerlerine kervansaraylar kurulması, vakıflar sayesinde gerçekleşmiştir.

Vakıf yoluyla yapılan hizmetler arasında, sokakların aydınlatılması temizlenmesi ve bazı şehirlerin muhtelif yerlerinde bahçeler açılması gibi hizmetler de yer almaktadı.

İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin kurulup gelişmesinde vakıfların önemli payı vardır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde, devlet adamları ve zenginler, yeni fethedilen şehirlerde vakıf olarak pek çok yeni müesseseler vücuda getirmişlerdir.

Türk-İslâm kültürünün yayılmasında önemli rol oynayan çeşitli tasavvufi tarikatlara ait zaviyeler (tekke) de vakıf yoluyla meydana getirilen mühim kuruluşlardır. Asırlar boyunca Türk halkının din, ictimai ve fikri hayatını yoran zaviyeler, Osmanlı hudutları dahilindeki gayrimülim halkın da müslüman halk ile ulaşmış bir şekilde yaşamasını kolaylaştırmıştır.

Vakıf sistemi Osmanlı iskan siyasetini kolaylaştıran önemli unsurlardan biri idi. Cihanşümül bir siyaset takip eden Osmanlı Sultanları, bilhassa kuruluş devrinde, ülkenin geleceğini emniyet altına almak, doğudan batıya, hudut bölgelerine akan Türk nüfusunun buralara rahatça yerleşmelerini sağlamak için ülkenin gerekli bütün yerlerinde derviş ve ahi kolonileri teşkil edip, bunların masraflarını karşılamak için zengin vakıflar tesis etmişlerdir.

Çeşitli tarikatlara mensup bu derviş ve ahiler, yerleştikleri yerlerde tarikatları ile birlikte devlet politikasının da propagandasını yaptıkları gibi, gelip gidenleri misafir ediyor, gerektiğinde savaflara katılıyor, halkı da bu işe teşvik ediyorlardı.

Kısacası vakıflar yüzyıllar boyunca Türk-İslâm dünyasında ictimai nizamın her türlü sarıntı ve zedelenmeden korunmasına, fertler arasında yardımlaşma ve dayanışma yolu ile karışıklık sevgi bağının kurulmasına, başka bir ifade ile insanlığın dünyevî ve uhrevî saadetine hizmet eden birer sosyal kuruluş olarak önemli bir mevki işgal etmişlerdir.